

16185
KUNGL. UNIVERSITETETS BIBLIOTEK
UPPSALA

Landsmålsarkivet

Medelpad

Troppsön

16185

Nilsson, Alfred. 1949.

Svar på ULMA:s fråga. 27 Åkers beredning.

26 bl. 4^e

1 tecken.

820.010

Medelpad 1949.

820

Medelpad.
Torps socken.

1.

Svar till frågelista nr 27 om Äkerns beredning.

Meddelare: Alfred Nilsson, Gissjö, Fränsta.

1. Jordbruksredskap.

Det gemensamma namnet på samtliga redskap och verktyg, som användes vid jordens bearbetning, var *åkerredskap*.

Vad handredskapen beträffar, hade man flera olika slag. Av yxor använde man *rotvagnar* vilka voro av frågelistans typ I: I ~~XXXX~~ ^{och}

I: II. De användes huvudsakligen vid nyodlingar, men även vid plöjning av vall, som länge legat oplöjd och börjat "skoga igen". För sönderdelning av torv använde man sig av en hacka, *törvhacka* vilken liknade en flåhacka, men var mindre; hackans blad var ca 15 cm långt och lika brett. Klubbor av trä användes att sönderslä de jordkotor, som sladd och vält ej förmådde krossa. De kallades *tråklubbor*.

Hackor. *flåhacka* (bild 2 i fr.-listan), användes både till borthuggande av tuvor och för djuphackning vid odlingsarbete.

(fr.-listan fig. 3) användes vid grävning i pinno och hård lera.

Gräv. *grav* eller *pårgräv* användes vid potatisens upptagning.

Olika typer av potatisgräv. (se blad 1a.)

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Fgl. 27

1 a.

Olika slags potatisgräv.

OBS. Det i uppsatsen använda tecknet *El* för ä-ljud betecknar ett något bredare ljud än det med *e* betecknade.

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.
Frgl. 27

Krattor. Av dylika förekom endast en typ, med tvärstycke av trä, skaftet klivet vid intappningen i tvärstycket och försedd med järnpinnar. Den klivna delen av skaftet kallades *kehap*, tvärstycket hette *kam* och pinnarna *knar*. Redskapet kallades *dyngahärka* och användes vid gödselns avlastning samt när man skulle undanskaffa gödseln på gödselstacken (*läga takäsa*).

Grepar.

För gödselns pålastning och dess spridning på åkern användes *dyngagrepa* av järn, mestadels hemsmidd och mycket klumpig, med 3 eller 4 pinnar som voro fyrkantiga och ca 1,5 cm tjocka åt vardera hållet, liknande fr.-listans typ 7:3. Pinnarna kallades *knar* och grepen sådes vara *trekant* eller *fjåcent* efter antalet pinnar.

Spadar och skovlar.

Skillnaden mellan *spaa*, *sköval* och *skifal* var den, att spaden var avrundad nertill, så att bladet var närmast halvcirkelformigt, skoveln var däremot tvär i nedre änden av det plana bladet. Skyffelns blad var urgrävt så att en uppåtböjd kant bildats runtom bladet med undantag för den nedre, tvärskurva änden. Skyffeln användes endast för skyffling av säd, (*säesfipla*, ^{se lant}). *dyngasköval*, ^{se lant} var av trä, helst av aspträ, som var lätt och segt. Den var helt oskodd och användes i ladugården och stallet för gödselns utkastning, men

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.
Frgl. 27

ofta användes den även för spridning av gödseln på åkern i stället för den otympliga grepen. Spaden var oftast av trä, men ibland också av järn, *järnspåa*, i vilket senare fall den var hemsmidd med halvcirkelformigt blad med den övre tvära kanten omböjd, så att en fals bildades som gjorde spadbladet stadigare. *tanån* var av järn, rakt träskäft med ca 10 cm brett *hänblån* i övre änden.

Spett-, *järnstör*, användes dels för stenbrytning, dels för att slå upp hål för hässjestolpar o.d. Den var oftast hemsmidd, $1\frac{1}{2}$ -2 m lång och $2\frac{1}{2}$ cm tjock, fyrkantig med ögla i övre ändan och nedtill en tjockare, dubbelt pyramidformig del med utdragen spets. Vid stenbrytning o.d. arbeten användes dessutom mer eller mindre långa och grova träslanor, *lånar*, *vådarar*, *stenspäkar*. Underlaget under dessa kallades *vågmat*, deras användande kallades att *våga* och spettets användning *spåta*, *våga*.

Slägg, *knöstar*, användes att *knöstrå* sten, och vid stenbörning användes *börllådja* och *stenbör*. För bortforsling av stenar från åkern användes en släde med breda medar och tjocka tvärplankor, fästade med grova träpinnar, *hålar*, direkt på medarna. Den kallades *stendrag*. En annan typ, *stenbjän*, hade i stället för medar små,

massiva trähjul vid den ena ändan och dess andra ände lades på en kälke eller stötting.

Körredskap och draganordningar.

våranskäcklar kallades de skäcklar som användes i åkerbruket. De voro av samma typ som fig. 9:I och 9:II i frågelistan. Rep användes ej. Svängeln kallades *åksöl*; beslaget på dess mitt kallades *tsoga* och hade antingen länk eller krok. I äldre tider användes ofta i stället för järnlänk en vriden björkviadja, som flätats ihop till en länk eller ring, *våjatsoga*. Skäcklarna förenades med *åksöns* ändbeslag medelst järnlänkar. För att ändbeslagen ej skulle glida ut över ändarna och lossna, var ett smalt och tunt järn om 15-20 cm längd spikat på svängels översida ut mot och under ändbeslaget samt var vid dettas yttre kant uppböjt så att det bildades en hake, som höll beslaget kvar på dess plats.

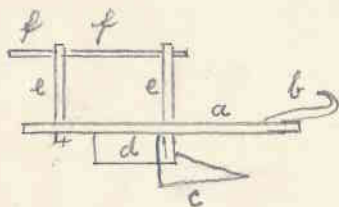
Den gemensamma svängeln vid parkörning kallades *trjbetåksöl*, och alla tre svänglarna med tillhörande skäcklar kallades *trjbet-skäcklar*, samt parsvängels krok *trjbettsoga*. Alla beslagen tillsammans kallades *skäcklar smyca*. Hela draganordningen för par kallades *trjbet-skäcklar*, för en häst rätt och slätt *skäcklar*. Hälen i skäcklarna där de fästes vid selen hette *åksöl*.

Ärdet. Ärdret benämndes

5.
eller

Benämning på de olika

at ?

delarna (se skissen): a/ *dragstang*

b/ *dragkröte* c/ *bille* eller
ahföt d/ *fjäl* e/ *spständer*
f/ *stjrtang*.

Ärdret sett fr. sidan o. underifrån.

Billen var en tjock träklubb,

som på översidan och framåt var

avspetsad till en kil, vars främre ände var avrundad och järnbeslagen,

sköd, Djupgåendet reglerades med styrstängens, de särskilda anordningar

här för saknades. Att köra med ärdret kallades att *ala*. *an* användes

dels vid sättning och kupning av potatis, dels vid trädans bear-

betning. Mindre ärdret, *dragfjäl*, som drogs av människor, funnos hos

många mindre torpare och andra som ej själva hade häst.

Rist.

Denna kallades här *röst*, och var i huvudsak konstruerad så som den i fr.-lista fig. 19:II avbildade. Benämningar: a/ *spständer* b/ *stjrtang* c/ *ås* d/ *röst* eller *kniv* e/ *följare*. Följaren inställdes medelst träkilar på det avstånd från kniven som var lagom för färbredden och gick med sin nedre kant ned i plogfäran och följde dess oplöjda kant. (När risten användes, körde man nämligen denna

Landsmålsarkivet Uppsala 16185

Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

först och så kom en annan efter med plojen och vände den ristade färran eller tiltan. Någon släpsko användes ej, men oftast var kniven så kort att åsen fick släpa efter marken. Risten användes endast vid plöjning av gammal vall samt vid odlingsarbete. Att köra med den kallades att *rost*. Ännu i dag säger man här i orten när man skall plöja upp vallar att man skall *rost*.

Plogar.

Plojen är nog ett gammalt redskap här på trakten, ehuru den väl är yngre än risten eller årdret. De äldsta plogar meddelaren känner till voro hemmagjorda, med undantag för bill och vändskiva, vilka köptes från det inom socknen belägna Torpshammars järnbruk. De voro av den typ som fig. 21 i frågelistan visar. I enstaka fall var även vändskivan av trä (meddelaren har själv sett en sådan plog som varit i bruk så sent som på 1860-talet.) Plogarna kallades *stälpplogar*. De köpta plogarna benämndes efter tillverkningsorten och de vanligaste voro Fagersta och Överums, vilka började komma i bruk på 1860-talet.

De olika delarna av typen fig. 21 voro: a/ ett eller två *handtag*, b/ *stjertax*, c/ och d/ *spjstondar*, e/ *as*, f/ mullfot med mullfotskil, g/ *gräma*. Om plojen hade två handtag utgjordes dessa av en självvuxen träkrok, liknande ett cykelstyre och

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

som fästades vid styrstångens bakre ände. Mullföten var likaledes gjord av en självvuxen krok som avplanats på undersidan och vars upprättstående, fyrkantiga del gick genom ett hål i åsen och med mullfötskilen kunde inställas i varje önskat höjdläge. *h/ kånivan* eller *rösten* var till formen lik den å fig. 23 och gick antingen genom ett hål i plogåsen, då den fasthölls av en eller två kilar, eller också var den fästad så som på fig. 24 med en *kåmar* av järn med tillhörande muttrar.

Stället kallades "plogkropp", vändskivan, vilken som ovan sagts ibland var av trä, hette *plogfjäl*. Den var alltid placerad på högra sidan av plogkroppen.

De olika delarna på en Overumplog benämndes: a/ *högerhantag*, b/ *vänsterhantag*, c/ *skåmar*, d/ *stötter*, e/ *ås*, f/ *krämpa* eller *krämpel*, g/ *röst*, h/ *grämatäl*, i/ *gräma*, k/ *fjäl*, l/ *ståla*, m/ *plogbröst*, n/ *lånsvä*, o/ *sel*.

Reparationsuttryck: *välpa på bilen*, *släpa rösten*. Transporten av plogen skedde mestadels genom att stjälpas den åt höger och köra den så, släpande på vändskivan, men en och annan hade särskild *släp-ska*, en plankstump med en märla framtill, i vilken billspetsen trädades in under transporten.

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

Några exempel på särskilda folktyper om plögen känner ej meddelaren eller hans sagesmän till inom denna ort.

Sladd.

Detta redskap, som här kallades *släp*, förekom i tre olika typer: 1/ *planksläpen* var gjord av tjocka plankor eller klivna stockar (med den runda sidan nedåt) vilka på översidan hopfogats, genom tvänne kraftiga tvärsläar, *lätar*, som med ca 1 tum tjock träpinnar, *hålar*, fästades i plankorna eller klevarna.

2/ *pinnsläp*. Denna var lika med planksläpen, men var på undersidan av varje plankor försedd med en rad ca 5 cm tjocka och lika långa träpinnar, vilka voro ställda i förband. Denna typ var särskilt lämplig för krossandet av jerdkör och större ~~gödsel~~ gödselklumpar.

3/ *föfalläpen* eller den flätade sladden bestod av två stadiga sidestycken, förenade med varandra medelst fyra genomtappade släar, mellan vilka vide- eller gransprötur inflätats, bildande en vågig och knölig matta, som på ett utomordentligt gott sätt smulade sönder jerdkörna, *körn*, när den var lämpligt belastad, vilket ofta skedde på det sättet att körkarlen ställde sig på den och genom sin tyngd pressade den mot marken. Sladdarnas storlek var ca 1½ m längd och 70-80 cm bredd. Draganordningen var fästad mitt på ena långsidan. Att köra

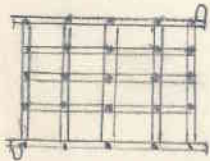
Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.
Frgl. 27

med sladden kallades att *slå*.^{9.}

Harvar.

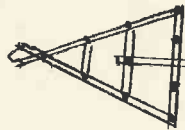
Åkärharvar runnos av flera olika typer. *råknjeharva* eller *slåtharva* bestod av en rutflake, *harvaräm*, av björksläar i dimensionen 7 x 10 cm med en *tjns* (pinne) i varje släkryss. (Se skisserna).

Rakpinnharv.

Klösharv.

Harvkrek.

Slåarna kallades *harvaräm*, Pinnarna, vilkas tånge var spetsig, inslöges från undersidan i borrhade hål i slåarna och på översidan omböjdes tången och drevs åter in i träet. Detta kallades att *nsa* pinnen. Pinnarnas antal var i regel 25, ibland 36 (*tråbåtharva*).

Rakpinnharven användes mestadels endast för nedmyllning av säden, emedan den gick för grunt för en djupare bearbetning av jorden. Vid harvning före sädden användes *trekantsharvar* vilka voro av två slag nämligen *klösharva* och *klösharva*. De bestodo av en trekantig ram med tvänne extra tvärsläar och hade tio pinnar (1+2+3+4) som voro fästade på samma sätt som i rakpinnharven. De voro försedda med handtag av en S-formigt växt ungbjörk eller gran. Klösharvens pinnar voro i ne

nedre änden krökta framåt i havsens rörelseriktning. På grund härav drogs harven vid körningen ned i jorden och bearbetade den djupare än rakpinnharven. Kloharvarnas pinnar vore också krökta framåt men samtidigt utsmidda på bredden till små spadar ("gäsföt"). Draganordningen i samtliga harvar utgjordes av märler, *dragljern*, av järn som fästes på ramstycket. För att harvara skulle gå lagom djupt belastades de med stenar av lämplig tyngd. *harvkröffen* var av järn, någon gång deck av trä.

Välten. *välten* var gjord av den grövsta furuklamp man kunnat få tag på, och i ändarna vore axeltappar, *näl*, av järn inslagna, vilka gingo genom hålade beslag, *näljär*, som vore fästade direkt på skakeländarna. Själva bulten kallades *vältstök* och att köra med välten kallades att *välta*. I enstaka fall vore skaklarna fästade vid en särskild ram, *grina*, då det även fans en sittbräda som vilade på i ramens sidostycken intappade böckar. Bultens längd var ca 2 m. På grund av denna längd och enär den ej var delad på mitten, bökade den vid tvära vändningar upp jorden, men i övrigt utförde den ett relativt gott arbete.

Mullskopa. Denna bestod av en stark trälåda med tre väggar och på undersidan något konvex botten, som i främre kanten var järnbeslagen,

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

Skaklarna fästades med krokar i sidobalkarna och för stjälpningen var baktill en ca 60 cm lång träspak, *stälspak*, fästad nere vid botten och snett bakåt-uppåt. Att använda den kallades att *fejra skopa*.

Under vintern förvarades åkerbruksredskapen så, att hängdes eller restes upp mot väggarna i *stal-ljös*, ett slags svale framför stallet, och körredskapen dels under stolphäbbret, dels i halmboden invid lögen.

Höstbruk och värplöjning.

åker, *åkerjät*, kallades i vidsträcktare mening all odlad jord, både fastmark, *hålbaker*, och mossjord, *myra*. I inskräntare betydelse menades med åker endast den öppna eller med säd besädda jorden, vallarne däremot benämndes *lagdör*. *teg* eller *myra* kallades varje jordbit, som genom diken eller tomfärer, *tomfärer*, var avskild från de andra jordområdena. Var tege smalare åt ena ändan kallades den *tegl*. Ärt- och potatisåkrarna kallades *äflån* resp. *jæflån*, linäkern hette *ljlån* och rägäkern *röglån*. Korn- och havreåkrarna kallades däremot *konåker*, *hageråker*.

Att köra med plog kallades att *plöja* (uttrycket *fejra åkan* användes om all åkerkörning, både plöjning, harvning, sladdning

e.s.v.) Att plöja upp vall hette *ropsta* plöjning av åker varå säd senast växt hette att *plöjs halm*. Plöjningen utfördes alltid på hösten så långt man hann med, endast de tegar man ej hann med plöjdes på våren. Höstplöjningen börjades vanligen i mitten av september och fortgick tills all åker plöjts eller tjälen hindrade dess fortsättande. Arbetstiden var från kl. 5 f.m. till kl. 7 e.m. Halmåker plöjdes ofta med en häst, *enbåt*, vall däremot alltid med par, *tvåbåt*. Oxar användes aldrig här på orten som dragare. Plöjningen av halmåker sköttes av en person medan däremot vid plöjning av vall, då särskild rist användes, behövdes tre personer, en som körde och en som styrde risten, därefter kom en man som körde plogen och vände den ristade tiltan, *fåra*. Den som körde plogen, gick ofta medan hästarna fingo vila, tillbaka i fåran och trampade till tiltan om den ej lagt sig bra.

Sedan de fabrikstillverkade plogarna kommit i bruk, bortföll den särskilda körningen av ristplogen och en man kunde ensam utföra plöjningen. På en dag hann man med att med en häst plöja $3/4$ tunnland lösåker, med parhästar $1\ 1/4$ tunnland och vid plöjning av vall $3/4$ tunnland, något mer eller mindre allteftersom jorden var lätt- eller svårplöjd. Någon plöjning på förtjänst förekom endast för att hjälpa småtorpare o.a. vilka ej själva hade dragare, och ersättningen härför

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

varierade- så att något genomsnittspris icke kan angivas!

Var jorden för torr att plöja sades den vara *halplöyd*, och om den var för fuktig sades den vara *surr, blöt*; var den lagom fuktig var det *letplöyt*.

Plogfårans djup kallades *ploggröpn* eller *plogmsu*. Att skumplöja kallades att *göra svan*, men förekom ytterst sällan.

fär kallades både den omstjälpta jordskivan och rännan där plogen gått fram. Den senare kallades även *plogfär* och den oplöjda jorden in- till färan kallades *plogkant*. Färans bredd reglerades genom att luta plogen till höger eller vänster. Det plöjda fältet benämndes *röst- nör* om det varit vall, eljest *plognör*. När man vid plöjning fällde de två första färrerna mot varandra, kallades den rygg som däri- genom uppstod *plogriq*, när man fällde färrerna från varandra, kallades rännan i mitten *tömfar*. När man vände med plogen åt höger sades man *släpp ihop*, och när man vände åt vänster hette det *släpp ut*. Den sista färan kallades alltid *tömfar*. Man plöjde alltid ända ut till fältets sidor, men vid dess ändar måste för vändningen lämnas en oplöjd remsa, vilken kallades *fotlan* och plöj- des sist, varvid man körde endast i en riktning, så att alla färrer fälldes åt samma håll, i regel inåt fältet. Detta sätt att plöja be-

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

redde på att åkerfälten vere mycket smala i förhållande till längden. Sists färan utefter renen kallades *lanfär*. När man vid fotlandets plöjning körde tillbaka plögen utan att taga någon fåra, sades man köra *i löms*. Figur- eller fyrkantplöjning brukades icke.

Nyplöjd vall kallades som förut sagts *röstning*, andra gången den plöjdes hette det *örvordty*.

Trädesbruk och gödsling.

Träda. *röglan, träes*, brukades allmänt. Man trädde också annan åker än den som besäddes med råg. I regel fick 1/3 till 1/4 av åkern ligga *i träes*, (verbet *træ* användes för övrigt om många olika saker i betydelsen "låta vara", "låta bli", t.ex. att låta en äng vara oslagen, låta en måltid gå förbi utan att äta o.s.v.) En åker som legat *i träde* och fått växa igen utan frösädd sades *gro igen*. Trädan användes icke för bete annat än undantagsvis för svin, vilka vere bra att böka upp och uppäta ogräsrötterna.

Trädan plöjdes mestadels med *ak*, vilket skedde förata gåstrax/gen före midsommar efter värsäddens avslutande och sedan ärdrade man ännu ett par gånger före slättertiden, varpå man, om man skulle så råg på trädet, harvade det ett par veckor före sädden. Kvickret och andra grövre ogräsrötter samlades ihop med handräfsa och lades på sten-

rösen för att torka, varefter de kokades till kreatursfoder. Hade man god tid, passade man även på att bryta upp stenar på trädan och bortföra dem med tillhjälp av den förut beskrivna stendrägen. Härvid använde man vid brytningen *järnstörar, vråar och lösar*. Större stenar som ej kunde uppbrutas, sprängde man genom att upphetta dem med eld och sedan slå kallt vatten på dem. På hösten och vintern brukade man också spräcka dem genom att borra ett hål i dem, slå vatten i hålet och tilltäppa detta med en stark träplugg. När vattnet sedan frös, sprängdes stenen itu. Naturligtvis använde man också i många fall krut för sprängningen. De större stenarna kördes i allmänhet bort från åkern, medan de mindre hopsamlades i rösen, antingen i kanten av åkern eller ovanpå och omkring någon större sten som man ej borttagit från åkern. Var åkertegen belägen vid skillnaden mot grannen, lades gärdesgård av de uppbrutna stenarna.

Dikning kring och på trädan förekom ofta, liksom för övrigt all dikning omkring åkrarna utfördes medan dessa vare plöjda, för att man skulle kunna omedelbart utbreda den uppkastade jorden, *djupas-*
brutna, på åkern. Dikena mellan tegarna togs vanligen $3/4$ aln djupa och $1\frac{1}{2}$ aln breda i dagen med halvcirkelformig tvärsektion (således ej med plan, utan konkav botten. Avståndet mellan diken var 20-25 m

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

Sänker i åkrarna kallades *släpvaiker* och om åkern led av bottensyra sades den vara *vatabent*. Kom fuktigheten från någon sten- eller bergbacke hette det att *bergsyra lag på*.

Att dika kallades att *ta en djffar*. Dikningen utfördes med få undantag genom egen arbetskraft och den ansågs nog som ett av de tyngsta arbetena inom jordbruget. Diket utstakades med störrar, mellan vilka ett snöre spändes eller en lång trästäng, *djffarsnöa*, utlades, varpå man med spaden *stak sp* diket efter snöret eller stängen. Sedan detta var gjort, tog man först bort matjorden, vilken lades i särskilda högar för att förslas till matjordsfattiga ställen på åkern varefter man tog *botontags* och sist *rensköta* man diket. *botontags* var ett spadtag i tegdikena och två i kantdikena, vilka grävdes djupare för att hindra *bergsyra* att intränga i åkrarna. Den slutande sidan i diket hette *djffarslänt* och kanten *djffarsbränk*. Att ränsa gamla diken kallades att *ränns djffar* och att röja för dikningen hette att *bäskhögs*. Den oplöjda kanten närmast diket, *djffarsrena*, var ca $\frac{1}{2}$ m bred och lämnades oplöjd för att diket ej skulle rubbas, och ej för gräsväxtens skull, enär det var tidsödande att slå och hopsamla höet utefter den.

De stora avloppsdikena kallades *utloppsdjffar* eller *tränas*

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

djfsar, emedan de i regel hade en dagbredd av tre alnar. *flöddjfsar* anlades där mycket vatten av smältande snö eller regn brukade rinna fram. *tvärdjfsar* kallades de mindre diken som utmynnade i avlopps-dikena, *fängdjfsar* de diken som skilde den odlade jorden från den oodlade (de "fängade" dagvattnet). Täckdiken kommo i bruk först efter 1800-talets mitt. Dessa lades oftast med kluvet virke, *djfsastok*, som täcktes av ett lager gran-eller björkris; de kallades *trämdjfsar*.

Täckdikningsrör användes ej förrän på 1890-talet.

Den ur diken uppkastade jorden, *djfsasbrännsyn*, utbreddes på åkern dels för hand med spade, dels kördes den ut med mullskopa eller stjälpkärra. Gällde det endast att jämna ut jorden utan att föra den på något längre avstånd från diket, kunde man använda ett slags sladd, bestående av en ca 2 m lång bjälke, *sladdstok*, som kördes på tvären och var tungt belastad, så att den drog med sig jorden. Att taga bort renar med flåhacka var att *haka djfsarenar*, och att sönderdela torven kallades att *haka torv*. Dikena lades så att ^{de} ~~man~~ skulle få så bra *unnafäl* som möjligt och ej gå i *bakvattnen*.

Broar över diken gjordes av kluvna stöckar, *brötklövarar* *brötklövar*, som lades på *asrar* vilka placerats tvärs över diken. Klövarna lades med den runda sidan uppåt för att de skulle ligga stadigt

samt fästholles genom tvärs över dem lagda starka störrar som med järnmärler, *sögkar*, fästades i åsarna.

Att gödsla åkrarna kallades att *möka* dem. Gödseln kallades *jönny* eller *mökst* och de olika slagen kallades *ködny*, *frösgöny*, *håstert*, *fädöny*, *tal*, *håsgöny*. Gödselstacken benämndes *kas* eller *dönyakas* och platsen för densamma *kasastäl*. Urinvattnet hette *al*, brunnar eller andra anordningar för dess tillvaratagande funnos ej utan det fick rinna bort, ja, det förekom t.o.m. att man dikade bort det ur gödselstaden. Häst- och färgödseln användes i främsta rummet på sur jord på grund av att den var *varm*. Gödseln utökades med halmboss, hackat granris, *håkbär*, men först och främst med myrjord, som upplades att torka över en sommar, varefter den inlades i gödselstaden, varvid den i någon mån uppsög och kvarhöll gödselvattnet. Detta hette att *möka m^utz kasa*.

På myrjord, men även ofta på fastmarksjorden, bråkade man löshacka torven, lägga den i små högar och bränna dessa. Detta kallades att *flåhaka a brän*. Askan utspredd därpå över åkern så jämnt som möjligt. På myrjord utkördes ofta sandjord för att göra den tyngre. Kalkning förekom vid denna tid endast i undantagsfall och konstgödsel användes ej förrän under de sista åren av 1800-talet.

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

Gödselkörning.

Att köra ut gödseln kallades att *mista* och tiden då detta skulle utföras *miskantyn*. Vid gödselns ilastning användes den förut beskrivna *dynagräpa* och utkörningen, som alltid skedde under förjulsvintern/nov. o. dec./, skedde med en särskild släde, *ms-handlän*, som bestod av två st. medar av $2\frac{1}{2}$ m. längd, på vilka in-tappades tre stående træklessar, *fatron*, Tvärs över dessa lades tvärsläar, *böjkor*, och ovanpå dessa spikades bräder, vilka bildade slädens botten, *släafhåkan*, Slädens sido- och ändbalkar, som kallades *geningar* ^{sl. bult}, voro av bräder och ca 20 cm höga samt voro i hörnen ledande hopfästa vid varandra antingen med vridna björkvidjor eller med ä ändbalkarna fästade järnöglor, som gingo genom hål i sidobalkarna och genom vilka öglor på utsidan stukos runda träpinnar. De måste vara rörliga i hörnen för att *geningar* ^{sl. bult} ej skulle brytas sönder när de vid avlastningen lyftes bort från släden. Slädens medar voro ej järnskodda på undersidan, utan *anrr*, d.v.s. skodda med skidliknande träskenor av talltjyr, *anastänger*, Sådana "anrade" medar gingo mycket lätt när det var kallt eller då medarna skuro genom snön ner på marken. Ilastningen av gödseln kallades att *lägs på* i körningen deltego ofta både kvinnor och barn. Då man körde med två hästar, ord-

Landsmålsarkivet, Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

nade man det nämligen så att den som körde den lastade släden från gödselstaden, på halva vägen mötte en körare som lastat ur sin släde. Man bytte nu hästar och slädar och vände tillbaka åt varsitt håll. På detta sätt blev det jämnare arbete för den som *lao ja* och ingen trängsel vid gödselstaden, varjämte även barn kunde vara *mylafsgravar*.

Gödseln lades på åkern i små högar, man delade lasset i tvänne högar, varav den första kallades *fsststälpa*. Spridningen av gödseln skedde på våren efter snösmältningen. Vallarna gödslades sällan, utan man gödslade särskilt kraftigt det är man skulle *sa yan* dem. Spridningen kallades att *bre* och därvid användes grep eller träskevel, varjämte användes träklubbor för krossandet av större gödsel- och jerdökör. Den som utförde spridningen kallades *brean*. Sedan spridningen av gödseln verkstälts, körde man ned den med sladden. På trädan nedmyllades gödseln genom ärderkörning, man *als n* gödseln. Trädan ärdrades minst tre gånger och harvades en gång under sommaren.

Vår- och höstsädd.

Det gemensamma namnet på alla vårarbeten i åkern var *varana*. Man skulle *vår, ve a sa*. Vanliga uttryck: *ja har bot a vart,* *ja ha vart från ma*. Själva säningstiden kallades *sästyn, såana*. Den åker som besäddes med vårsädd kallades *varakrr* Motsvarande be-

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.
Frgl. 27

nämning för höstsådden var ^{21.} *rsqsädyn* (här såddes ingen annan höst-
säd än råg). När jorden torkat upp, så att den var lämplig att bereda
till sådd, sådes den *mully sv*, *ga are*, Motsatsen: *jöfa se fögar*,
akan se fo los. Vidare skilde man på *lös red* och *hål red*
jerdmän. Jerdkokerna kallades *kor* Utsädet hette *säskon*. Harvning
av oplöjd åker på våren förekom undantagsvis om det var för bråttom
för att plöja den. Man harvade då alltid med kle- eller klösharv.
på myrjorden harvade och sådde man vanligen innan tjälen gått ur dju-
pare än en *plögmän*. På sådan jord var det nämligen ingen risk att
tjälen skulle *lls sv*. Då sådde man också ofta direkt på plogfä-
rorna, man *sådx på fara*, varpå man *redx åtar* med harv och vält.
Annars gick åkers beredning så till, att först kördes *lläpön* (sladden)
hälst tvärs eller snett över plogfärorna för att i möjligaste mån
jämna dem och krossa jerdkokerna (man *lläpox åkan*). Därpå *harv*
man ünär, först med klesharven och sedan med rakpinnharven, vil-
ka harvningar skedde i kors med varandra, *kesharvning*. Var det ny-
plöjd vall, *västning*, som skulle harvas, skedde första harvningen
längs med plogfärorna, *palängen*, för att ej harven skulle riva
upp så mycket torv. I detta fall harvade man också gärna en gång mera
än när man harvade *hålmakre*, för att få mera mull. Körningen från

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP
MED.
Frgl. 27

åkerens ena ända till den andra kallades ett *harvdrag* och om en resa blev oharvad mellan tvänne *drag* sadet man *gåva'n lanbon*. Större torvor och köker sönderdelades med spadar och träklubbor och häri deltog även kvinnor och barn. Detta kallades att *haka torv* och *lls kor*. Sist jämnades åkerens yta till med sladden och så var den *sarex*.

För att åkern skulle anses väl beredd och brukad, skulle man med de olika redskapen ha "gått igenom" den sju gånger, däri dock inberäknat harvning och vältning efter sädden. Sädden skulle börja vid Ersmäss (den 18 maj) och skedde bäst vid sunnanväder, då utsädet förtast grodde och det skulle säas så tätt, att det gick sju *kon på'n hästhöv* (spåret efter en hästfot) på lagom fet åker.

Vid sädden bars utsädet i säckar till åkern om denna var närbelägen, men kördes, om åkern låg längre bort. Säckarna ställdes vid åkertegens ena ände, där *saan*, vilken även kunde vara en kvinna, fyllde *säsåpa* med säd för varje gång en *gar* var sädd. *säsåpa* var gjord av en tunn botten av granträ av oval, mot ena ändan smalare form; kröng botten var fästad en helböjd, tunn bräda av sälgrä om ca 20 cm bredd och i den smalare ändan var fästad en uppstående, *stam*, med en självvuxen krök i den övre ändan, medelst vilken skäppan under sädden hängdes över vänstra axeln. Skäppan rymde 18 till

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

20 liter. Sådnen skedde endast med en hand. Såningsmaskiner började ej användas förrän på 1890-talet.

Den remsa som besåddes kallade man *fjar*, och den utmärktes på så sätt att "säarn" först med ena foten drog upp en rand i mullen från åkerns ena ände till den andra, vilket kallades att *fjara*. Därefter sädde han denna remsa och när han så gick tillbaka till den ände där han börjat sådden, drog han med foten upp en ny *fjar* och så undan för undan tills åkern var sädd. Om av misstag en remsa mellan två "fjärer" blev osädd kallades denna remsa *lånbon*. Sådde man dubbelt hette det att man *sådde ripså*. Höstsädesfält som skadats under vintern, så att det var barfläckar i dem såddes ej om, utan om skadan var mycket stor plöjde man upp fältet och besådde det med vår-säd i stället, vilket kallades att *sa sp*. Åkrar som frösätts till vall och under vintern skadats, så att det var barfläckar i dem (*svälbranz*), insåddes med nytt frö i barfläckarna, vilket kallades att *sa tj döm*.

Som förut nämnts, nedmyllades den sådda säden med rakpinnharven, vilket kallades att *harva över*. Därpå såddes höfröet och sedan vältades åkern, då gräsfröet kländes ner i mullen. Vältningen kunde också uppskjutas till dess bredden, *dyeln*, kommit upp. När sådden

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

var avslutad sade man att man *sat ifrån* etc.

Rågen vältades på våren om väderleken varit sådan att jorden "frusit upp" och om brödden på hösten blev för tjock, släppte man dit fären att *bety tvän*. På rågakern körde man på hösten upp *våtefä-*
rar för att avleda dagvattnet.

Någon extra ledighet efter säddens avslutande hade man här på trakten ej råd att taga sig i annan mån, än att man kunde sysselsätta sig med en del lättare arbeten t.ex, att göra slätterredskapen i ordning o.d.

När man sådde ärter, skulle man så dem så glest att det gick *(så på e kassin)* om man skulle få mogen skörd. *åtlång* risades sälan, om ens någonsin. Ärterna såddes före kornet. Linet däremot såddes sist och det fick ej säs på för fet jord om man skulle få fint lin. Man skulle så det så tjockt att det åtgick en kanna linfrö på en areal av 12 manssteg eller 15 kvinnosteg i fyrkant (ca 120 kvm.) Rover odlades ej annat än undantagsvis säsom matrever i trädgårdstäppan, *kåhjala*. Denna grävdes upp på våren av männen, man *låg sp kåh-*
jaha, resten av arbetet där utfördes uteslutande av kvinnorna, vilka gödslade samt krattade till jorden och indelade den i bänkar, *lavarr*.
Mellan varje *lava* skottades jorden upp, så att det blev 20-25

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Frgl. 27

om djupa gångar mellan bänkarna, vilket åstadkom att jorden hastigt uttorkade och det fördrades en trägen vattning för att det skulle växa något där. Fröna lades i hål som man gjorde med fingret eller ibland med en spetsig pinne, *sätts*, och efteråt tillklappades jorden med en bräda, försedd med en stör som handtag. Planter uppdroges endast av huvudkål, *kålphant*, i övrigt sades fröet direkt på bänken. Kålfröet däremot sades i en med jord fylld låda, vilken man förvarade i ladugården tills *plantan* kommit upp och var färdig att utplanteras. Av grönsaker odlades förnämligast kål, kålrötter, morötter, rödbeter, dill, persilja och lök. Av vanliga blomsterväxter nämnas akleja, lackviol, kejsarkrona, reseda, luktärter, äbrodd m.fl. Potatisen sattes förrän den egentliga sädden tog sin början för att man skulle *ha ha utsat* innan den riktiga värbrådskan inträdde. Först harvades det på hösten plöjda *plöjans*, sladdades, plöjdes åter, harvades och sladdades på nytt. Sedan utkördes och spriddes gödseln, vilken helst skulle vara färgödsel, varpå *potatisningen* skedde. Därvid körde man med *all* upp en fåra, *parfar*, i vilken potatisen sattes med ett inbördes avstånd av ca 25 cm mellan knölarna, därpå kördes ytterligare en fåra i vilken potatis sattes. Dessa två fårer bildade en *bayk*. Sedan kördes *tomfara*, d.v.s. en fåra i vilken in-

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
 Alfred Nilsson. 1943. TORP
 MED.
 Frgl. 27

gen potatis sattes. Detta upprepades sedan så att var tredje fåra blev *tomfär*. Sättpotatisen, *sättpöran*, sönderskars om det var smått om den eller om den var mycket stor. Sedan sättningen var verkställd, sladdades landet och om ett par veckor harvades det med en lätt harv för att förstöra ogräset. När plantorna, *pörrödan* kommit upp och voro ca 10 cm höga, kupades de genom att man körde med ärdret i tomfärorna, vilket kallades *äls pöran*. Detta upprepades ännu en gång två à tre veckor senare.

Någon särskild ogräsrensning i de sädde åkrarna förekom ej, men om jorden efter sädde slagits ihop i ytan av häftigt regn, körde man med en lätt harv för att krossa den hårda skorpan. I trädgården däremot ränsades ogräset bort genom att uppyckas med händerna; några hackor eller andra redskap användes ej härför.

Landsmålsarkivet Uppsala 16185
Alfred Nilsson. 1943. TORP

MED.

Fgl. 27